

ՉԱՐՈՒՔԻ ՀԱՄԱՐԶՈՒՄՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԸՆԿԱԼՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԸՈՒՐՁ

«...ցրիվ ընկած և վերջապէս՝ դարձեալ ժողովված հայերն գերութեան մէջ քնակելով, գերութեան մէջ ծնանելով, գերութեան մէջ այդ քանալով...իտեանց նախնեաց ազատութիւնն որպէս թէ ի սրտէ ուրացել էին, ուր ուրեք մէկ տուն ի ձեռս բերեին, ուր ուրեք մէկ սեպիական ազարակ ստանային, ուր ուրեք մէկ այգի ունենային արծաթագին, ուր ուրեք ձեռնահաս լինէին մէկ եկեղեցի կանգնել, մէկ առանձին գերեզմանատուն ունենալ, այն երկիրն կը համարէին իտեանց հայրենիք»:

Ռ. Պատկանյան

Ճակատագրի բերումով հայ ժողովուրդը իր պատմութեանը կերտել է ոչ միայն իր պատմական տարածքում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Հայոց պատմության անբաժան մասն է կազմում հայ գաղթականության պատմությունը, որը մանրակրկիտ ուսումնասիրված է պատմաբանների կողմից: Սույն հոդվածով փորձ կարվի դիտարկել գաղթօջախների պատմությունը ազգաբանական տեսանկյունից: Կանդրադառնա՞նք միայն Ղրիմից՝ Նոր Նախիջևան կրկնակի տարագրված մի խմբի՝ նոր տարածքում հարմարվողականության մեխանիզմներին:

Մի քանի հարյուրամյակ Ղրիմի գաղթօջախում ապրելուց և որոշակի «միկրոաշխարհ» կառուցելուց հետո հայության այս խումբը կրկնակի «խմբային տեղահանության» ենթարկվեց: Չմայած գաղթը դրիմահայերին պարտադրված էր ցարական Ռուսաստանի կողմից, գաղթականներին լայն հնարավորություն էր ընձեռված տարածքի ընտրության, կառուցման և սեփական ինքնավար «միկրոաշխարհի» ստեղծման համար:

Ղրիմից վերագաղթող հայերը վարձել են նոր տարածքում վերստեղծել իրենց *հայրենիքը*: Այսպես, նրանք իրենց հետ տեղափոխել են հայրենի գյուղի սրբերի գերեզմանաքարերը և տեղադրել են դրանք՝ նոր գյուղի տարածքում. «Մէկ սալ ջանի եզն լծած կտանէր Պարոն Լոյս նահատակի գերեզմանի քարն, և այն քարի ներքոյ թաղուած նահատակի հոգեհանգիստն

այս վիմի վերայ կըլինէր»¹: Ակնհայտ է, որ դրինահայերի համար խիստ կարևորվել է գերեզմանի տեղավախման խնդիրը: Այս կապակցությամբ իմաստ ունի, քերևս, դիտարկել որոշ ընկալումներ հայրենիք-հող կապի մասին:

Ըստ առասպելաբանական մտածողության՝ հողը կենդանի էակ է: Այն ծնողն է, կյանքը նրանից է ծնունդ առնում, այն կյանքի կրողն է, ինչպես մոր արգանդը, և պատահական չէ, որ առասպելաբանության մեջ անցկացվում են պարզ զուգահեռներ հողի և կնոջ՝ իբրև արարիչ Սկզբի միջև²: Հողի և արգանդի նույնացումը հատուկ է բազմաթիվ ժողովուրդների առասպելաբանությամբ: Հայ առասպելաբանության մեջ հողը բեղմնավորվում է ջրից, ոռոտից. երկինք՝ «որոտացող», իսկ երկիր՝ հարված ընդունող: Այս բեղմնավորումը նույնացվում է սեռական ակտին և կնոջ արգանդին փոխարինում է հողը: Սրա վառ ապացույցն է Վիշապաբաղ Վահագնի մասին գեղեցիկ ավանդույթը: Անճնական դիտարկումներից գրանցվել են հետաքրքիր փաստեր, երբ վաղաժամ ծնված կամ թուլակազմ երեխային պահել են հողի մեջ, ինչը ակնհայտորեն վկայում է կնոջ և հողի՝ իբրև իրական մոր կամ նախամայր լինելու մասին: Մ. Էլիադեի մոտ գրանցված են բազմաթիվ փաստեր, որոնք ևս վկայում են այդ մասին: Այսպես, գերմանական, սկանդինավյան որոշ ժողովուրդների, ճապոնացիների, պարսիկների մոտ պահպանվել է հետաքրքիր սովորույթ, ըստ որի նորածնին անմիջապես դրել են հողին, որից հետո միայն հայրը նրան վերցրել է հողից՝ Մայր հողից (Tellus Mater): Ապօրինի երեխային անվանել են «հողի զավակ» (terrae filius)³: Ամերիկյան հնդկացիական շատ ցեղերի մոտ դեռ պահպանվել է այն պատկերացումը, որ չի կարելի հերկել հողը, քանի որ չի կարելի դանակով հարվածել ծնող մարդ. հակառակ դեպքում մահից հետո նա կհրաժարվի կրկին առնել մահացածին իր մեջ: Դեռ ավելին, հողը նախամայրն է Terra cœnetrix, նա է իրական մայրը և դրա համար էլ մահանալուց կրկին վերադառնում ես քո իրական մորը՝ այսինքն սկզբին. նախնական վիճակին⁴:

Անդրադառնա՞նք «երկիր» և «հայրենիք» բառերի ստուգաբանությանը: Ըստ Հ.Աճառյանի *երկիր* նշանակում է «հող, գետին, հողագունդ, նաև զավատ»⁵, այսինքն՝ ունի տարածքային-պատմա-աշխարհագրական իմաստ: Գյուղացիները միմյանց որտեղից լինելը հարցնում են հետևյալ կերպ. «ո՞ր երգրից ես», վերջինիս ժամանակ պատասխանի դեպքում ենթադրվում է, քե որտեղից են նրա ապուպապերը, որտեղ են նրանք ծնվել, այսպիսով ընկալելով հայրենիքը նախ իբրև ծննդավայր: Ի դեպ, *հայրենիք* նշանակում է «հայրենի իրք, ժառանգութի, նախնիք, հարք և նախահարք ցեղին կամ ազգին»⁶: Այսպիսով ծնունդով «որտեղից լինելը» նշանակում է, ո՞ր երկրի, այսինքն՝ «ո՞ր հողի ժառանգն ես»: Ծննդի գաղափարը, ինչպես հայտնի է, նույնպես կապված է հողի հետ. «Երկիր ասի, զի կրական է, ...դարձեալ մեռանին և ի հողոյ պարտակին և դարձեալ յերկիր կրին և կորչին»⁷, այսինքն՝ ամեն ինչ հողից է ծնվում և հող դառնում: Եվ քանի որ երկիրը կամ գետինը

մայրն է բոլոր բարիքների, ապա զարմանալի չէ, որ հողին են վերագրվել այն բոլոր հատկանիշները, որ ունի ծնող-մայրը: Մարդը ևս հողից է ծնունդ առնում. «ստեղծած զմարդն հող յերկրէ...դարձցիս յերկիրն, ուստի առար...», այստեղից էլ «երկրէ եղնալքն», «երկրատորք», «հողեղէնք», ինչպես նաև «երկիր» նշանակում է հենց «որպես քնակիչք երկրի»⁸:

Հայրենիք, երկիր-երգիրը, ծննդավայր հասկացությունները կապված են միմյանց հետ: Ավելին, նրանք նույնիմաստ, երբեմն համարժեք են միմյանց: Հետևաբար նրանք պիտի որ լինեն նույն կետում, համեմայն դեպս, այդպես է եղել «ի սկզբանէ»: «Ի սկզբանէ» մայր-հողն է եղել մարդու ծնաբանը: Սակայն այդ ներդաշնակությունը խախտվել է «պատմական» ժամանակի ընթացքում: Եվ որպեսզի վերականգնվի սկզբնական ներդաշնակությունը, անհրաժեշտ է ետ գնալ դեպի «սկիզբ»: Կարծում եմ, որ սրանով է բացատրվում նոր տարածքի սիմվոլիկ յուրացման ձգտումը: Դրիմից տեղափոխվող գերեզմանաքարը սիմվոլիկ կերպով փոխարինում է աճյունին և այն տեղադրելով նոր տարածքում այդ հողը ընկալվում է իբրև հարազատ տարածք, այն փոխարինում է «խսկական մորը», այսինքն՝ այն հող-երկրին, որին իրականում աճյունը պիտի վերադարձվեր: Տվյալ դեպքում նոր տարածքը ինքնին ստանձնում է մայր հողի դերը, նույնացվում է ծնող մորը՝ երկիր-հայրենիքին: Կարևորվում է նույն հողից ծնված լինելու և նրան վերադառնալու փաստը:⁹

Այն ամենը, ինչ այդ հողի ծնունդն է, իր մեջ պարունակում է այդ հողի Խորհուրդը: Այս առումով դրինահայերի մտտ պահպանվել է մի ավանդություն Անիից քերված *գերաալուի* մասին: *Ջերտալուն* դա հայկական ծիրանին է, որի կորիզը Անիի հայերը հրաշքով իրենց հետ քերել են Դրին: Ավանդությունը ասում է, թե ինչպես «մի սուրբ ճգնավոր երազ է տեսնում և երազի մեջ սպիտակ ձիով սուրբ Գևորգը զալիս ու ասում է, որ Աստված հրաշքով կազատի հայի հողը: Մի գիշերում ծաղկում ու պտուղ են տալիս գերաալուի ծառերը: Թշնամին հրաման է արձակում, որ այդ տարվա պտուղը միայն տաճիկներին բաժին լինի: Անկուշտ թշնամին վրա է տալիս ու ուտում է ամբողջ գերաալուն: Մեկ էլ տեսնում են, որ տաճիկները սկսում են ճանճի պես սատկոտել: Այդպես հայի հողը Աստծո հրամանով մաքրվում է տաճիկներից: Այդ է պատճառը, որ մեր հայ ազգը այդքան սիրում է գերաալուի ծառը»¹⁰: Կորիզը դառնում է սիմվոլ և, քանի որ պտուղը մայր հողից է, ապա պտղի կորիզը տնկելով նոր հողում՝ ինքնին այդ հողին հաղորդում են իրական մայր հող-երկրի կարգավիճակը:

Դրինեցիների կողմից ընտրված նոր տարածքում սկզբում որոշվում է գյուղի գերեզմանի, հետո նրան կից եկեղեցու տեղը. «Երբ գերեզմանատանց կարգադրութիւնն վերջացավ՝ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն... սկսաւ Լուսաւորչի աւագ եկեղեցւո յայնաժաւալ սրահի տեղը չափել, որովհետև նորա շրջապատն պիտի շինուէին վաճառականաց և արհեստաւորաց խանութներն ու կրպակները»¹¹: Այնուհետև, նախքան եկեղեցիների կառուցվե-

լը, տարածքը նախապես օրհնվում է քահանաների կողմից, «այնտեղ հավաքվեցան Քեֆէի հրեշտակապետաց, Աննայի և Յովակիմայ, Ս. Սարգսի և այլ եկեղեցեաց քահանայք և սարկավագուոնք՝ ծննդաներով և ձեռաց զանգակներով, և այն դաշտի մեջ՝ ուր մինչև այն օրն Յիսուսի անունն չէր լսուած հայ բարբառով՝ սկսեցին գոհացողական թափոր կատարել»¹²։ Կարելի է ասել, որ մամնօրինակ փաստերը վկայում են տարածքի մշակութային յուրացման փաստի մասին։ Հայերի համար միշտ էլ կարևոր է եղել կրոնական պատկանելիությունը, և այն հանդիսացել է ինքնության ճանաչման կարևորագույն մասը։

Ուշագրավ է քաղաքի կենտրոնի որոշման փաստը. «...Շինուեիք քաղաքի սահմանում վրան պատրաստուեցաւ եկեղեցական զարդերով... Սրբազանն Յովսէփ եկավ հասաւ այն լայնատարած որգոստայն, որ թողել էին բաց որպէս կեդրոն շարժական քաղաքի։ Անդ սրբազանն սկսավ երգել Նոր Միոն ծնեալ մանկուոնք շարականն, գոհաբանական թափոր կատարեց և հոգեհանգիստ Պետրոս սրբազանի և այն ամենայն ննջեցելոց համար, որ այն ճանապարհին իրեանց կեանքն կնքել էին...»¹³։ Նշանակում է սա, արդյոք, որ կենտրոնը որոշվում է նախապես և հետո նոր դառնում է կենտրոն, նրա արդեն շուրջը կառուցվելիք շինությունների հաշվին։ Կենտրոնը սիմվոլիկ կերպով «իր մեջ է առնում» ճանապարհի հանգուցյալներին, որպես գոհ, իսկ շարականը ավետում է նոր կյանքի սկիզբը։ Կենտրոնի օժմանը հաջորդում է քաղաքի չորս կողմերի հիմնաքարերի օժումն ու հանդիսավոր թափորի ուղեկցությամբ նրանց տեղադրումը¹⁴։ Այստեղ տեղին կլինի մտաբերել ևս մի հետաքրքիր փաստ. քահանայի տարածքի օրհնումը զուգորդվում է հայ ժողովրդի պատմական անցյալից քաղած դրվագների ընթերցմամբ (ինչը հիշեցնում է արխայիկ արարչագործական ծիսակատարություններում նախնիների մասին առասպելական պատմությունների վերարտադրումը)։ «Զկնի հիմնօրհնութեանց Յովսէփ սրբազանն պատմեց նոցա տէր Բարդուղիմէոսի և տէր Մարկոսի ազգասիրութիւնն, ինչպէս Նախիջևանցոց պատմել էր Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումն»¹⁵։ Ինչպես գերեզմանաքարի տեղավախտումը նոր տարածք, ճանապարհի հանգուցյալների հիշատակումը իբրև գոհ, այնպես էլ ժողովրդի պատմության վերաընթերցումը ապահովում է հաստատում են հողի «յուրացումը», նրան հաղորդելով պատմական անցյալի կրողի դերը։

Յուրացման յուրահատուկ ձևերից է նոր տարածքի անվանակոչումը. գյուղին տրվում է նախկին գյուղի անունը, տարածքում կառուցվելիք եկեղեցուն ևս տրվում է նախկինի անունը, հաճախ այն իրերը, որոնք հնարավոր է եղել տեղափոխել, տեղադրվում են նույն եկեղեցում, նույնիսկ գյուղի շինարարությունը փորձում են նույնացնել նախկինին. գաղթականները նույնիսկ ձգտում էին նույնությամբ պահպանել նաև իրենց թողած դւշտերի, բլուրների, աղբյուրների անունները. «...Կատարեց առաջին գիւղի հիմնարկութիւնն, և որովհետև այս գիւղի նոր բնակիչք էին ըստ մեծի մասին գաղթա-

կանք երկել գիտեր՝ Չաթըրէ և Հորթալանքէ, այս պատճառով գիտն սեփականեց երկու անուն՝ Չաթըրէ և Հորթալանք: Հին Հորթալանք գիտն շինուած Իր... Փրկիչ վանքէն չորս փարսախ հեռաւորութեամբ, յորոց մին էր յանուն Ս. Համբարձման Բրիտանի. վասն որոյ և նոցա նոր հիմնարկելի եկեղիցին ես Համբարձման անուամբ օրհնվեցաւ...»¹⁶: Նույն կերպով ընթանում է մյուս գյուղերի հիմնադրումը:

Ջարմանալիորեն ստեղծվում է այն իրավիճակը, որ կարծես թէ ոչինչ չի փոխվել՝ նույն գյուղը, նույնանուն եկեղեցին ե, վերջապես, որ ամենակարևորն է, նույն «երկիր-հողը»: Վերանվանումը ինքնին պատմական անցյալի կրկնությունն է. և մեկ փորձ տարածքին «իրական հող-երկրի» կարգավիճակ հաղորդելու ձգտում:

Այսսխիսով, տարածքի յուրացումը կատարվում է մի քանի եղանակներով.

1. Տարածքի ընտրությունից հետո որոշվում է գերեզմանի տեղը, կամ տարածքը «յուրացվում» է բերված գերեզմանաքարերի տեղադրությամբ, որով նոր տարածքը ստանձնում է «մայր-հողի» դերը:

2. Այնուհետև կենտրոնում կառուցվում է ապագա եկեղեցին, որի շուրջը հետագայում կառուցվում են մյուս շինությունները: Օծվում են տարածքի չորս կողմերը, ուր ևս կառուցվում են եկեղեցիներ. այսինքն՝ տարածքը շրջափակվում է, սահմանազատվում է մյուս աշխարհներից («օտար» աշխարհից «յուրային») սահմանազատում, մշակութային սահմանազատում):

3. Նոր տարածքին տրվում են նախկին բնակավայրերի անունները, եկեղեցիներին նախկին եկեղեցիների անունները և նույնիսկ նախկին եկեղեցիներից բերված իրերը համապատասխանաբար տեղադրվում են նոր եկեղեցիներում:

Արտաքնապես ստացվում է, որ ոչինչ չի փոխվել. նույնանուն գյուղն է նույնանուն եկեղեցիներով, հարգված սրբերի գերեզմաններով: Կարծես պատմական այն իրողությունը, որ ստիպել է հայերին գաղթել մի տարածքից մյուսը, վերափոխման է ենթարկվում (գուցե գիտակցաբար) և ներկա իրողությունը ոչ թե դառնում է նոր սկիզբ, այլ նույն տրամաբանությամբ անցյալի շարունակությունը: Հայի համար կարևոր է դառնում վերադարձ դեպի սկիզբ, սակայն դա ոչ այնքան վերադարձ է դեպի աշխարհաբանական ժամանակի սկիզբ, (ինչպես Էլիադին մոտ) այլ վերադարձ է դեպի պատմաբանական սկիզբ: Պատմական հիշողությունը հերոսական անցյալի մասին, տարածքային ամբողջության և հզորության մասին, հայերի համար դառնում է ինքնաարժեքավորման չափանիշ: Հիշողությունը՝ կապված պատմական անցյալի հետ, դարձել է ինքնադրսևորման և ինքնաճանաչման սկզբունք:

Պատմությունը դառնում է հիշողություն, իսկ դրա կողքին իրականություն է դառնում գաղթը, նոր տարածքը: Հիշողությունը հերոսական անցյալի մասին կրկնվում է ամեն անգամ նոր տարածքի յուրացման դեպքում և այն յուրացվում է «պատմականորեն»: Ջարմանալիորեն այն, ինչ նոր է ստեղծ-

վում, պիտի կրի իր մեջ պատմական անցյալից որևէ մաս. ինչպես օրինակ *գերաշալուի* դեպքում, որը կարծես թէ «առաջնորդում» է հայերի ճանապարհը Անիից Ղրիմ, Ղրիմից Նախիջևան, կամ էլ, ինչպես վերը նշվեց. գերեզմանաքարի տեղափոխման դեպքում: Իսկ ամենահետաքրքիրը ներկայիս Հայաստանն է, որը հանդես է գալիս որպես «կորուսյալ» հայրենիքի միկրոսխեմա, սրի ամենակարևոր մասը նրա մայրաքաղաք Երևանն է: Այն վերջինն է պատմության մեջ որպես մայրաքաղաք Հայաստանի՝ նախկին մայրաքաղաքների կողքին, հետևաբար մահ ամենամոտը, քայց, շնայած դրան, այն հնագույններից է: Երևանը կառուցվեց Էրեբունիի տեղում, որը կառուցվել էր դեռևս մ.թ.ա. 782-ին. ստացվում է, որ այն ավելի հին է, քան Անի, Դվինը... Ահա ինչպես է գովերգվում Երևանը. «Երևան դարձաց իմ Էրեբունի, դու մեր մեծ Դվին, մեր մեծ Անի, ...դարեր ես անցել, քայց մնացել ես պատանի»: Վերադարձ դեպի պատմության սկիզբ, դեպի պատմական հիշողության սկիզբ. սա է ամենակարևորը հայի համար, դեպի ակունքը, դեպի արմատը, դեպի կորիզը:

ZARUHI HAMBARDZUMYAN

ON THE PERCEPTION OF "MOTHERLAND"

(Summary)

The article considers the model of adaptation to a new place of an emigrant group of Armenians experiencing second emigration. People felt at home at the new place by transferring tombstones, cross-stones, and church utensils from the former settlement, and by giving its name to the new place. Thus the new land, the soil is symbolically adapted by ascribing the attributes of a mother in labour (*Tellus Mater*) to it.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գ. Պատկանյան, Նոր Նախիջևանի պատմությունը, Նոր Նախիջևան, 1917, էջ 24:
2. Е.Г. Рабинович, Богиня - мать, - Мифы народов мира, М., т.1., 1991, с.180:
3. М. Элиаде, Очерки сравнительного религиоведения, М. 1999, с.236-237.
4. М. Элиаде, Мифы, сновидения, мистерии, М., 178.
5. Երկիր, - Նոր քաղաքի իր հայկազեան լեզուի, հ.1, Եր., 1979:
6. Հայրենիք, - Նոր քաղաքի իր հայկազեան լեզուի, հ. 2, Եր., 1980:
7. Երկիր, - Հր.Աճառյան, Հայերեն արմատական քառարան, հ. 2, Եր., 1973:
8. Երկիր, - Նոր քաղաքի իր հայկազեան լեզուի, հ.1, Եր., 1979:
9. Ըստ Հ.Մարությանի՝ հայերի մոտ մոր գյուղը առանձնացված է համարվում հին բնակավայրից, երբ այստեղ կատարվում է առաջին քաղումը, գոյանում է առա-

ջին զերեզմանը (Հ. Մարության, Տունը որպես աշխարհ, L. Abrahamian. N. Sweezy (eds.), Armenian Folk Arts, Culture, and Identity, Indiannapolis (in press), մենք օգտվել ենք հայերեն ձեռագրից):

10. Գ. Պատկանյան, Ջերտալու, - Նոր Նախիջևանի պատմվածքներ, Եր., 1973:
11. Նույն տեղում, էջ 37:
12. Նույն տեղում, էջ 30:
13. Նույն տեղում, էջ 36:
14. Գ. Պատկանյան, Նոր Նախիջևանի պատմությունը, Նոր Նախիջևան, էջ 40-41:
15. Նույն տեղում, էջ 42:
16. Նույն տեղում, էջ 31, 41-43: